

UOT: 821(100)

Günay Nadirova*

BRİTANIYA POSTKOLONIAL MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: postkolonializm, identiklik, multikulturalizm, hibridlik

Key words: postcolonialism, identity, multiculturalism, hybridity

Ключевые слова: постколониализм, идентичность, мультикультурализм, гибридность

Postkolonializm – kolonializmin və imperializmin etnik-mədəni “miraslarını”, mühacirlərin imperialist şəraitdəki iqtisadi-sosial həyatını analiz edən akademik anlayışdır. Antropoloji cəhətdən yanaşdıqda, postkolonializm kolonial millətlər arasındakı əlaqələri, hakim xalqın yerli xalqı istismarını, müxtəlif sosial təbəqələr arasındakı münasibətləri əks etdirir. Postkolonializm vaxtilə müstəmləkə olmuş ölkələrə, Afrika və Asiyadakı “üçüncü dünya” dövlətlərinə, həmçinin keçmişdə konkret olaraq müstəmləkə olmasa da, bu günə qədər mədəniyyəti kölgədə qalmış cəmiyyətlərə işıq salan bir termdir. Postkolonializm modernizm dövründə Fransa, Böyük Britaniya, İspaniya, Rusiya kimi güclü dövlətlərin müstəmləkəsi olmuş ölkələrin mədəniyyətini tədqiq edir, onlara özünü tamitmaq imkanı verir.

Postkolonializm haqqında nəzəriyyələr. Postkolonializm haqqında ilk araşdırmalar iyirminci əsrin ortalarından başlayır. Britaniyanın müstəmləkəsi olan Hindistan 1947-ci ildə müstəqilliyini elan etdikdən sonra “üçüncü dünyanın ölkələri”nə qarşı xüsusi maraq oyandı. Yalnız bundan sonra keçmiş müstəmləkələrdə baş verən sosial-siyasi, mədəni, dilçilik, ədəbi və başqa sahələrdə elmi tədqiqatlar mümkün oldu. 1978-ci ildə amerikalı alim Edvard V. Saydın “Orientalizm” kitabı dərc edildi [1]. Kitab postkolonial ölkələrə əsaslanaraq, müasir dünyada Qərbin Şərqi öz dəyərləri ilə idarə etməsini, özünə uyğunlaşdırması yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirir. Böyük Britaniyanın müstəqilliyini elan etməsi və milli dövlət quruculuğuna qədəm qoymuş ölkələrdən keçmiş imperiya paytaxtına axın etməyə başlamış miqrantların yeni sosial şərtlərə adaptasiyası postkolonial dövrü şərtləndirən əsas siyasi-iqtisadi proseslərdir. Belə ki, həm qəbul edən solum üçün, həm də miqrant toplum üçün kifayət qədər çətin keçən bu proses özlüyündə bir çox psixoloji, sosial, siyasi-iqtisadi, irqi-dini problemləri ehtiva edir ki, bu da ümumilikdə adaptasiya prosesinin uzun zaman kəsində gerçəkləşməsinə səbəb olur. Postkolonial məkan dedikdə, yalnız coğrafi deyil, həmçinin mədəni mühit, müxtəlif mədəni (etnik, dini, milli) faktorların bir-birinə qarşılıqlı şəkildə təsir etdiyi mühit nəzərdə tutulur. İki fərqli mədəniyyətin qarşılıqlı təsirə və transformasiyaya məruz qaldığı postkolonial məkanda üzə çıxan “öz”-“özgə” binar oppozisiyası mədəniyyətlərin özünüdərkində mühüm rol oynayır.

Postkolonial məkanın yaranması ilə bağlı olaraq koloniya və mədəniyyət anlayışları arasındakı əlaqə XX əsrin II yarısında özünü aydın şəkildə büruzə verdi. H.Bhabhanın fikrincə, bu günə qədər imperiya və millətlər arasındakı əlaqə özünü müasirliyin təcəssümü olaraq, müvəqqəti “parçalanma” şəklində göstərir. Tədqiqatçı “müvəqqəti” ifadəsini “müstəmləkələrin, kolonial subyektlərin, inzibati rasist strukturların, dövlətin ayrı-seçkilik siyasətini həyata keçirmə üsullarının yaranma-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: nadirovagunay76@gmail.com

sı ilə eyni zamanda formalaşan vətəndaş cəmiyyətinin, dövlətin, millət və vətəndaş məfhumunun ambivalent və antaqonist quruluşu” [2, s.1] mənasında şərh edir.

Postkolonial məkanda yaranan yeni intellektual nəslə professor Revati Krişnasuami müxtəlif mədəniyyətlərin təmsilçisi, hibrid şəxsiyyət tipi kimi xarakterizə edir: “Postmodernizmin və postkolonializmin çarpaz təsirinə məruz qalmış, Üçüncü Dünya intellektualının yeni bir tipi meydana gəlir: ərəzi mənsubiyyəti olmadan keçinən miqrant, çiyinlərində yalnız postmodernliyin və postkoloniallığın fraqmentar və qeyri-sabit vəziyyətini dəyişdirən unikal və mötəbər həssaslıq yükünü daşıyaraq, dünya mədəniyyətlərinə sərbəst şəkildə səyahət edir. Periferiyalardan metropoliya mərkəzinə səyahət edən bu səyyar intellektual özünü heç yerdə və eyni zamanda hər yerdə evindəki kimi hiss edən beynəlxalq bir fiqura çevrilir... Bu səyyar postkolonial intellektualın ideoloji nəslə hibriddir” [3, s.125]. Bu mənada Stüart Hol postmodern mühitin yaratdığı qeyri-müəyyənlik və parçalanmanın “ən başdan bəri bir kəşf” olan kimliyin fraqmentarlığının dərk edilməsinə imkan yaratdığını iddia edir [4, s.115].

“Postkolonial nəzəriyyə” müqavimət konsepsiyası ətrafında yaranmışdır. Müqavimət konsepsiyası həm özündə insanın azadlığı, müstəqilliyi, bərabərliyi və individuallığı ideyalarını daşıya bilər, həm də qəbul edən sosismlə miqrantlar arasında qarşıdurmaya səbəb ola bilər. Başqa sözlə desək, postkolonial mədəniyyət özlüyündə “tamamlanma”, bütövləşmə” prosesində “ərimə”, identikliyin itirilməsinin qarşısını almaq məqsədilə keçmiş kolonial vahidlərin (keçmiş müstəmləkə ölkələrinin) mədəniyyətlərinin, habelə həmin fərqli milli mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan mühacirlərin identikliyinə qorunması yolunda “müqavimət” ideyasına köklənmişdir.

Yeni mədəniyyət çərçivəsində “ərimənin” milli identikliyə xəyanət anlamına gəlməsi baxımından qəbul edilməzliyi müqavimət konsepsiyasını şərtləndirdiyi kimi, cəmiyyət çərçivəsində təcridəlmə, kənarlaşdırılma hallarının yaşanılmasından qaçılması da inteqrasiya və balanslı adaptasiyanı şərtləndirir.

Fərqli dünyaların, fərqli mədəniyyətlərin fasiləsiz və intensiv əlaqələri kross-kultural fenomen olan postkolonial mədəniyyəti ortaya çıxarır. Postkolonial mədəniyyət “zənginliyin müxtəliflikdən qaynaqlanması” – fəlsəfinə istinad etməklə bərabər, fərqli mədəniyyətlərin “özünüqoruma instinkti” əsasında təşəkkül və inkişaf edir.

Həm “mədəni tədqiqat”, həm də “postkolonial nəzəriyyə” istiqamət olaraq metodun sərhədlərindən kənara çıxır, miqrasiyanı əsas amil kimi götürür və multikultural bədii aləmin formalaşmasında millətlərin ideyası, milli mənsubiyyət hissini vacib hesab edirdi. Düzdür, miqrasiya insan tarixinin ayrılmaz hissəsi olsa belə, müasir dünyada beynəlmiləl, etniklərarası miqrasiya daha aktualdır. Bu halda miqrasiya yalnız coğrafi yerdəyişmə deyil, eyni zamanda psixoloji və mədəni dəyişiklikdir. Miqrantlar ictimai və şəxsi həyatda yeni identifiklik yaradır, öz ideologiyalarını yerləşdiyi məkana islah edirlər.

Postkolonial və kolonial ədəbiyyat. Bu ideya mənbələri əsasında formalaşmış postkolonial ədəbiyyat özünün hədəfə aldığı başlıca problemlər kimi, identikliyin qorunması; hibrid identikliyin multikultural toplumdakı “kimlik” axtarışı; postkolonial toplumun yeni siyasi-iqtisadi və habelə daha geniş anlamda geosiyasi reallıqlar aspektində əldə etdikləri və itirdiklərinin qarşılaşdırılması və digər məsələlərin həllini elan etmişdir.

Ədəbiyyat, həyatı sözlə əks etdirən sənət növü olduğundan, həyatımızın hər sahəsi ədəbiyyatda əks olunur. Postkolonial, multikultural ədəbi nümunələr müasir ədəbi nümunələr sırasında özünəməxsus yer tutur. XX əsr Qərbdə postkolonial dövrdə əsas dramatik süjetlər vaxtilə bu ölkələrin koloniyaları olmuş xalqların yaratdığı ədəbi nümunələr hesab olunur. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, Avropa imperiyalarının dağılması və yerinə yeni Amerika Birləşmiş Ştatlarının iqtisadi hegemonluğu ilə əvəz olunması prosesi, tədricən milli dövlətlərin ənənəvi sərhədlərinin silinməsi, global kütləvi miqrasiya və çoxmillətli cəmiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxardı və bu problematika “postkolonial” nəzəriyyəni öyrənən nümayəndələrin, ilk növbədə Böyük Britaniya və ABŞ universitetlərinin maraq dairəsinə daxil oldu. “Postkolonial” proseslərlə paralel insanlarda məkanın tarixi

haqqında, hakimiyyət, dil, identiklik haqqında təsəvvürlər dəyişdi. Dünya ictimaiyyətinin postkolonial əlaqələri mədəniyyətlə bağlı olub, Qərbin öz identikliyi klassik sənət nümunələrinə, qəlibləşmiş adətlərə tətbiq etməsinə yönəldi.

Postkolonial ədəbiyyatla çox vaxt yanaşı işlənən kolonial ədəbiyyat termini də vardır ki, bu, müstəmləkə idarə üsulunun hökm sürdüyü ölkələrin öz müstəqilliklərini qazanana qədər sahib olduğu ədəbiyyatdır. Buna, əsasən Böyük Britaniya imperiyası tərəfindən idarə olunan, ingilis dilini və ruhunu mənimsəmiş ölkələrin: Avstraliya, Kanada, Hindistan, Yeni Zelandiya, Afrikanın bəzi ölkələri, Karib adaları və s. xalqlarının o dövəndəki ədəbiyyatını aid etmək olar.

Kolonialist ədəbiyyat isə koloniya dövəmində idarəçi ölkənin, britaniyalıların yazıb-yaratdığı ədəbi-bədii nümunələr hesab olunur. Bu əsərlərdə reallığa imperialist baxış bucağı hiss olunurdu, belə ki, kolonializmin özəyini imperialist dünyagörüşü təşkil edir. Bu sahəni öyrənən ədəbi tənqidçi B.Parek ədəbiyyatın həmin xəttini təsvir edərkən yazırdı: “İngiltərənin ali imperial durumu əsasən mifin və uydurmanın vəhdətidir” [5, s.26]. Bu motiv hər şeydən çox əlbəttə ki, ədəbiyyata xas idi. R.Kiplinqin adını çəkmədən, kolonialist ədəbiyyatın üzərindən keçmək olmaz. 1907-ci ildə Nobel mükafatı almış yazıçı məhz ingilis-hind mədəniyyətini təmsil edirdi.

Kolonial ədəbiyyatın kolonialist ədəbiyyatdan əsas fərqi onun yerli xalqın nümayəndələri tərəfindən yaradılmasıdır.

Postkolonial nəzəriyyə və multikultural ədəbiyyat. Multikultural ədəbiyyatın təhlilində postkolonial nəzəriyyənin bir sıra analitik terminlərindən geniş istifadə olunur. Yerdəyişmə (kökündən ayrılma), hibridlik, ambivalentlik, mədəni heterogenlik, binar oppozisiya, mərkəz və periferiya, linqvistik variasiya, identiklik, postkolonial diskurs, mədəniyyətlərarası münəqişə, sinkretizm, mimikriya, diaspora və s. bu terminlərə nümunə ola bilər. “Bhabha iddia edir ki, ambivalentlik müxtəlif mədəni işarələrin bir-birinə qarşılıqlı təsir etdiyi, bir-birilə kəsişdiyi, lakin bir-birinə uyğun gəlmədiyi daha geniş sosial struktura əsaslanır” [6, s.47]. Postkolonial nəzəriyyənin və multikultural ədəbiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq bədii təhlil modelləri təkmilləşir və ədəbi əsərlərin təhlilində istifadə olunan yeni anlayış və terminlər təşəkkül tapır. Çağdaş dövərin qlobalizasiyası kontekstində aktuallaşan “diaspor cəmiyyəti” və onunla bağlı olan “diaspor mühiti” və “diaspor dünyagörüşü” anlayışları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ümumi mənada diaspor cəmiyyəti dedikdə, öz vətəninə ayrı düşərək, mənsub olduğu ölkədən kənarında yaşayan insan qrupları nəzərdə tutulur. Məsələn, Böyük Britaniyada yaşayan hindli, pakistanlı milli mənşəyinə sahib insanlar diaspor cəmiyyətinə daxildir.

Multikultural yazıçılar postkolonial reallığa yönələrək tarixi ziddiyyətlər, milli və mədəni konfliktlər, hibrid identiklik kimi fundamental problemlərə toxunur və Britaniya ədəbiyyatına postkolonial mövzu və motivlər gətirirlər. Mədəniyyətlərarası dialoq, milli özünüdərk fenomenlərinə yeni mənə yükləyən multikultural yazıçılar monolit mədəniyyətin hibrid, multikultural modelinin yaradılmasında müstəsna rol oynayırlar. Onlar cəmiyyətin diqqətini yaranan yeni mühitə və sosial-mədəni təbəqəyə yönəldərək, sərhəd və hüdud konsepsiyalarını yenidən mənalandırır, avropamərkəzçiliyin ideyalarına əsaslanan mədəni və bədii kanonları şübhə altına alaraq yeni ədəbi üsulların əsasını qoyurlar. Multikultural yazıçılar “İngiltərənin ədəbi tarixini yenidən yazmaqla bərabər, gələcəyini də təyin edir” və İngiltərədə yaşanan dəyişiklikləri, ingilis cəmiyyətindəki müxtəlifliyi və multikultural mühiti əks etdirərək “heterogenliyi dəstəkləyir və bunun qəbul edilməsinə öz töhfələrini verirlər” [7, s.87].

XX əsrin II yarısından etibarən ingilis ədəbi kanonları öz qüvvəsini itirdi və Britaniya ədəbiyyatında yeni bədii tendensiya – postkolonial və multikultural ədəbiyyat bərqərar olaraq ədəbi “axın”ın istiqamətini dəyişdirdi. Postkolonializmin ingilis ədəbiyyatında hibridləşmə dövərinə yol açdığını vurğulayan E.Boehmer bu müddətin “bir zamanlar ingilis ədəbiyyatı adlanan məfhumu artıq daha doğru bir şəkildə ingilis dilində ədəbiyyat olaraq əsaslı şəkildə” dəyişdirdiyini qeyd edir. “İngilis müstəmləkəsinin əsas və istəmədən meydana gələn nəticəsi müstəmləkəçiliyi və onun nəticələrini öz nöqtəyi-nəzərləri ilə yazan, torpaqlarını geri istəyən və ingilis dili və ingilis ədəbi ənənə-

lərini yenidən yaratmaq üçün bədii əsərlər, teatr və şeir kimi ifadə üslublarından istifadə edən postkolonial yazıçıların ingilis ədəbiyyatındakı çoxalmalarıdır". Avropamərkəzçilik ideyasının sarsılması ilə bərabər, Şərq ənənələrinin Qərb ədəbiyyatına intensiv şəkildə nüfuz etməsi ədəbiyyatın hibrid modelinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Müasir postkolonial və multikultural ədəbiyyatın ikili xüsusiyyətini Qriqori Çxartişvili bu cür izah edir: "Yeni Şərq-Qərb ədəbiyyatı açıq-aydın androgin əlamətlərə malikdir: bir başda onun iki üzü (biri gün çıxan tərəfə, digəri isə gün batan tərəfə yönəlib), iki ürəyi, ikili görmə qabiliyyəti və maksimal dərəcədə möhkəm dayaq-hərəkət aparatı vardır" [8, s.258].

Postkolonial ədəbiyyatın və mədəniyyətin yaranmasında müstəmləkə asılılığında olmuş bütün ölkələrin ortaq tarixi, onların metropoliyalar ilə əlaqəsi, müstəmləkə hakimiyyəti dövründə milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafı üçün oxşar şəraitin olması, sənətkarların kolonial sistemin hakim mövqeyindən xilasolma səyləri, öz fərdiliklərinin təsdiqi və etno-mədəni xüsusiyyətlərini qoruyub saxlama cəhdləri əsas amil kimi çıxış edir. Həqiqətən, "incəsənət növləri içində ən çox ədəbiyyat həyatları müstəmləkəçilik tarixi ilə formalaşan insanlara gündəlik həyatın gerçəkliklərini əks etdirməyə imkan yaradır" [9, s.1].

Müasir ingilis ədəbiyyatında milli identiklik problemini araşdırmış tədqiqatçıların haqlı olaraq bildirdiyi kimi, "multikultural yazıçıların əsərlərinin əsas mövzusu Üçüncü Dünya ölkələrinin mədəni "çarpazlaşma" probleminin təhlili, öz ölkəsini tərk etmək məcburiyyətində qalmış mühacirin, habelə postkolonial dünyada "intellektual-köçərinin" hiss və həyəcanlarının nəql edilməsi kimi mövzular təşkil edir. Müasir ingilis yazıçıları V.Naypol, S.Rüşdi, H.Kureysi, B.Okri və başqaları yaradıcılıqlarında iki və daha artıq mədəniyyətlərin fundamental arxetiplərini birləşdirsələr də, bütövlükdə öz yaradıcı mövcudluqlarının İngiltərəyə və bu ölkənin mədəni-ədəbi ənənələrinə aid olduğunu bildirirlər.

Heç şübhəsiz, postkolonial ingilis ədəbiyyatı məhz özünün androgin yazıçıları (K.İsiquro, V.Naypol, S.Rüşdi və b.) sayəsində müasir dünyanın ən aparıcı ədəbiyyatı hesab olunmaqdadır. Androgin yazıçılar mahiyyət etibarilə Yeni Britaniyanın multikultural mühitini əks etdirir, yeni formalaşmış postkolonial cəmiyyətin bütün xüsusiyyətlərini ehtiva etməklə bərabər, yeni "sınıf", yəni fərqli görünüşə və dəri rənginə malik "ingilislərin" həyat modeli, yaşayış standartları, dünya görüşü, habelə arzu və istəklərini əks etdirən ədəbi-bədii nümunələr ortaya qoyurdular.

ƏDƏBİYYAT

1. Edward Said – Orientalism, New York, Pantheon, 1978.
2. Koundoura M., Rai A. "Interview: Homi Bhabha" // Stanford Humanities Review, 2001, v.3, No 1.
3. Krishnaswamy R. Mythologies of Migrancy: Postcolonialism, Postmodernism and the Politics of (Dis)Location // ARIEL: A Review of International English Literature, 2007, v.26, No 1.
4. Hall S. Minimal Selves // Identity: The Real Me, ICA Document, 2006, No 6.
5. Parekh B.C. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000.
6. Papastergiadis N. Dialogues in the Diasporas: Essays and Conversations on Cultural Identity. London: Rivers Oram Press, 2003.
7. Donnell A. Companion to Contemporary Black British Culture. London: Routledge, 2002.
8. Чхартишвили Г.Ш. Но нет Востока, и Запада нет (о новом андрогине в мировой литературе) // Иностранная литература, 1996, № 9.
9. Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H. The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures. London: Routledge, 2005.

**THE POSTCOLONIAL CULTURE AND
LITERATURE OF GREAT BRITAIN****SUMMARY**

In the article the concept of postcolonialism in Great Britain is investigated in the context of culture and literature. The theory of postcolonialism, the differences between postcolonial and colonial literature are the basic problems that explored in the article. The main attention is given to researching the topics of British postcolonial literature such as identification, hybridity and adaptation. The notion of postcolonialism, which became the cause of formation of new tendencies in Great Britain's culture and literature, reflects relationships between colonial nationalities. The incessant and intensive relations of different worlds, different cultures reveal a cross-culture phenomenon - postcolonial culture. "Postcolonial" does not only mean the geographical location, but also means cultural environment where various cultural factors interact and influence each other. The article also deals with the relation of multicultural and postcolonial literature.

**ПОСТКОЛОНИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА И
ЛИТЕРАТУРА ВЕЛИКОБРИТАНИИ****РЕЗЮМЕ**

В статье исследуется понятие постколониализм в контексте культуры и литературы Великобритании. Главными проблемами исследования являются теория постколониализма, различия между постколониальной и колониальной литературой. Особое внимание уделено изучению таких тем, как идентификация, гибридность, адаптация постколониальной литературы Великобритании. Понятие постколониализм, как следствие возникновения новых тенденций в культуре и литературе Великобритании, является отражением связей между колониальными народами. Постколониальная культура, как феномен кросс-культуры, выводит на арену непрерывающиеся и интенсивные связи различных миров, различных культур. Под понятием «постколониализм» подразумевается не только географическое расположение, но в то же время имеются в виду и культурная среда, среда взаимовлияния различных культурных факторов. В статье также освещены связи между мультикультуральной постколониальной литературой.